

אות

כתב עת לספרות ולתיאוריה

03 גיליון
2013 סתיו

מרכז קיפ לחקר הספרות והתרבות העברית

אוניברסיטת תל-אביב

עורכים מיכאל גלזמן, מיכל ארבל, אורי ש' כהן
המערכת אבנר הולצמן, חנה נוה, מנחם פרי, חנה קרונפלד, עוזי שביט

רכזי המערכת חן אדלסבורג, נטע דנציגר, נדב ליניאל
עריכת טקסט דינה הורביץ
עריכה גרפית מיכל סמו-קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי באוניברסיטת תל-אביב

על העטיפה: אביגדור אריכא, רישום, 1953; מתוך קטלוג התערוכה "כלב חוצות", בית עגנון, ירושלים, 2010
(צילום: אברהם חי; באדיבות בית עגנון, ירושלים)

ot.kipp@gmail.com

© 2013 כל הזכויות שמורות למערכת אות, מרכז קיפ, בניין רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 6997801
הוצאת הקיבוץ המאוחד
נדפס ברפוס אליניר

פעולתה של פעולה שאינה פועלת: הרהורי כפירה

מיכל ארבל

בקטעים המובאים כאן בתרגום לעברית מן המבוא לספרה של אן-ליז פרנסואה, סודות גלויים: ספרות החוויה הלא־נחשבת (ורק אליהם אתייחס בדברי), המחברת מפנה את תשומת לבנו לתיאורים ספרותיים של הימנעות. מופעי ההימנעות שונים: הימנעות מקביעת בעלות על הקול באמצעות "הסגנון העקיף החופשי" (הקרוי ל"דיבור משולב"), שאינו קולה של הגיבורה ואינו קולה של המספרת, ברומנים של ג'ין אוסטן; פתיחת אפשרות לפעולה תוך כדי חסימתה מראש, כפי שעושה הנסיכה דה קליו ברומן של מאדאם דה לה פאייט כאשר היא מתוודה לפני בעלה על אהבתה לגבר אחר אך מתחייבת לא לממש אהבה זו, וכאשר, בהמשך, היא דבקה בהבטחתה גם לאחר מות הבעל בלא עת ונמנעת מלהינשא לאהבת חייה; הבטחה להתגלות תוך הגבלתה או ביטולה מראש, כפי שמתואר בפרק לג בספר שמות, פסוקים 18-23: משה

* הדברים המוצעים כאן התגבשו תוך דיון עם שאול סתר ומיכאל גלזומן, ואני מודה להם מאוד על הערותיהם.

מבקש מה' כי יראה לו את כבודו, והאל משיב כי "לא תוכל לראת את פְּנֵי כי לא יראני האדם וְחַי" (שמות לג 21), ומוסיף: "והיה בעֵבֶר כבדי ושמתיך בנקרת הצור ושכתי כפי עליך עד עברי. והסרתי את כפי וראית את אַחֲרַי לפני לא יראו" (שם, 22-23).

תרומתה המרתקת של פרנסואה הן לקריאה בטקסט המקראי, שכבר הועמדו לו תלים של פירושים, הן להבנת מקומו של הסגנון העקיף החופשי ברומנים של ג'ין אוסטן ולהבנת החלטתה של הגיבורה של מאדאם דה לה פאייט, שזכו אף הם להתייחסויות מחקריות רבות, היא בחילוף הטקסטים הללו מקריאתם כתיאורים של כישלון. במקום לפרש את הגיבורה של אוסטן כמי ש(עדיין) אין לה בעלות על קולה, את הגיבורה של מאדאם דה לה פאייט כמי שנכשלת במימוש קשר אהבה הטרנסקסואלי מונוגמי הן עם בעלה, הן עם אהובה, ואת התגלות ה' למשה כ"החמצה" במובן השלילי המקובל של המילה, פרנסואה מציעה לראות באי-המימוש, בניזילות, בהחמצה ובעמימות מתנות חינם, חופש מן הכפייה לפעולה. הפעולה הנסוגה כמוה כסוד הגלוי, העומד במרכז ספרה: "ספר זה מתמקד בדרכים שבהן הסוד הגלוי, כמחווה של גילוי המבטל את עצמו, מאפשר שחרור מן הציווי האתי לפעול על פי הירע שהתגלה". במקרה של הנסיכה דה קלֵיו נראה כי תפיסה כזו של החופש הטמון בפעולה הנסוגה שלה-עצמה היא מעבר ליכולתה, שהרי היא מכלה חצי ימיה במנזר ומתה מצער, כמו בעלה לפניו, אולם אין בכך כדי להמעיט מן הברק, החשיבות והמקוריות של ההצעה הפרשנית של פרנסואה, הפותחת אופק חדש של רגישויות פרשניות.

הרטוריקה של פרנסואה מבקשת להישאר נאמנה לאתיקה המוצעת על ידה, אתיקה של הימנעות מטענה לבעלות על האמת "בנוסח הנאורות", ולצורך כך היא עושה שימוש רב בהסתייגויות, בשלילות כפולות, באוקסימורונים ובנסיגות מטענות שהיא עצמה מעלה. האפקט שנוצר איננו עובר במלואו בתרגום משום שהעברית איננה מתמסרת ברצון לשלילות כפולות, אך הוא ניכר בכל זאת. רטוריקה זו של פרנסואה אמנם יוצרת תחושה של רכות, כביכול, ונראית לעתים מעורפלת, אולם בסופו של חשבון מובעת בה בתקיפות עמדה פוליטית ואֵתית נחרצת: החלוקה הישנה ל"טובים" ו"רעים" לא נעלמה אלא אך הסוותה את עצמה. עמדה אתית ופוליטית זו, כפי שהיא מוצגת בקטעים מן המבוא שתורגמו כאן, בעייתית בעיני, ואליה אני מבקשת להתייחס. פרנסואה מעמידה בקוטב ה"רע" את הנאורות. לא זו בלבד שפרנסואה קובעת שהנאורות בטחה "ביעילותה של חשיפת התרמית שבתביעות לכוח" והפיצה אשליה נאיבית ש"בכוחה של התקשורת להוציאנו לחופשי" (בניסוח כזה באמת מדובר באשליה מקוממת, אבל האם בשם הערעור על היומרות שבעמדה של בעלות על "הטוב המוחלט" ראוי לנפנף הצדה את "הטוב היחסי"? האם טוב יותר לא לחשוף תרמית ועוול בתביעה לכוח – למשל במשטרים המדכאים מיעוטים או מתעמרים באוכלוסיות כבושות? האם טוב יותר לא להילחם על תקשורת פתוחה ככל האפשר, אפילו אם היא מוצפת בחלקיה הגדולים – אך לא כולה – בשטיפת מוח קפיטליסטית או בתעמולה לאומנית?), ולא זו בלבד שהיא מניחה כמובן מאליו שיש להתרחק מן הנאורות ככל האפשר, אלא שהיא אף טוענת שהדיאלקטיקה של הנאורות המערבית הגיעה לשיאה (למיצויה, למימושה המלא ביותר) ברציחות ההמוניות הנוראות של המאה העשרים, קרי בהשמדה המאורגנת של היהודים בשואה ובאובדן עשרות מיליונים נוספים במלחמת העולם השנייה ובטיהורים של סטלין. פרנסואה נדרשת כאן לעמדה הידועה של אסכולת פרנקפורט, ובייחוד לספרם של תיאודור אדורנו ומקס הורקהיימר הדיאלקטיקה

של הנאורות, שראה אור לראשונה ב־1944. אולם, עם כל השיבותה – וחיוניותה – של ביקורת הנאורות, נראה שבחלוף כמעט שבעה עשורים, כדאי אולי לחשוב מחדש על ההנחה שהדיאלקטיקה של הנאורות (בין תבונה למיתוס, בין חירות לשעבוד) התמצתה בהשמדת המונים. אמנם, במובן־מה, כל מה שקרה אחרי הנאורות בעולם המערבי, ובארצות שאליהן הגיע כוחו, קרה "עקב" הנאורות. ואולם, פרנסואה חוזרת על טענה מחייבת הרבה יותר בדבר מימוש, יציאה מן הכוח אל הפועל, וטענה זו טעונה בעיני הבהרה, שהרי הנאורות לא קראה להשמדה המונית, וטבח ה"אחרים" לא החל רק כתוצאה מעידן הנאורות. הצלבנים טבחו במוסלמים עם כיבוש ירושלים עד שהדם שזרם ברחובות, כך מסופר, הגיע לברכיהם, וזאת ללא המיתוס האשלייתי של הנאורות, ללא ריכוזיות של מדינה סוציאליסטית וללא שליטה קפיטליסטית בתרבות ההמונים. בעייתי לומר שהנצרות התמצתה בטבח מוסלמים כפי שבעייתי לומר שהאסלאם התמצה בפגיעה הטרור בניו יורק. אפשר אמנם לטעון שהנאורות/הנצרות/האסלאם אפשרו את הטבח, שהם ייצרו דינמיקות נוראות לצדן של דינמיקות חיוביות, אבל טענות גורפות שהטבח הוא מיצוי (או להפך, הפרה גמורה) של הנאורות/הנצרות/האסלאם טעונות בעיני בחינה ביקורתית. יתרה מזאת, ההנחה שמקור הרע הוא בנאורות נראית לי אופטימית יתר על המידה. הכוח כמוהו כהידרה; כל ראש של דיכוי, כיבוש וטבח שהוא זוקף נושא פנים ישנות־חדשות, בהתאם לזמן ולמקום.

פרנסואה דורשת בשבח הפעולה הנסוגה, המבטלת את עצמה. בעניין זה היא ממשיכה – כאינטלקטואלית בת הדור השלישי של אסכולת ייל – מסורת מבוססת, פוסט־סטרוקטורליסטית ורקונסטרוקטיביסטית. אולם לא רק לדקונסטרוקציה יש מסורת, אלא גם לביקורת המופנית כלפיה. שורשיה של ביקורת זו נטועים כבר בטענות שהעלה מישל פוקו ב־1964 נגד ז'אק דרידה בהקשרו של הוויכוח על הספק הקרטזיאני, והיא פוונה בהמשך כנגד הא־פוליטיות שבטשטוש בין טקסט למציאות בדקונסטרוקציה.¹ פרנסואה נפלגת במוצהר ממהלך זה של הדקונסטרוקציה, אבל את אותן טענות שהועלו כנגד העמדה המשמיטה את הקרקע מתחת לפעולה ולשיפוט האתי וכנגד הסיוע שהיא מושיטה בכך למנגנוני כוח דכאניים ניתן להפנות גם כלפי הפעולה הנסוגה.² בדוגמא שפרנסואה מביאה, ואשר שאול סתר מתאר בהקדמה שכתב לתרגום, המסמרים הקרמיים שפעילי "גרינפיס" נעצו בעצים בשטחים מיוערים שיועדו לכריתה, וההצהרה על אזורים שלמים כאזורים שבהם פעולה זו בוצעה, בין שהדבר היה נכון

1. Michel Foucault, "My Body, This Paper, This Fire", *History of Madness* (second appendix), trans. Jonathan Murphy and Jean Khalfa, Routledge, London 2006, pp. 550–574

2. כמובן, גם הקריאה הפוסט־סטרוקטורליסטית לא־עשייה עוררה נגדה ביקורת מבוססת; דוגמא מובהקת לביקורת ממין זה ניתן למצוא, למשל, בדבריה של מרתה נוסבאום על ג'ודית באטלר: "Excitable Speech, Butler's most recent book, which provides her analysis of legal controversies involving pornography and hate speech, shows us exactly how far her quietism extends. For she is now willing to say that even where legal change is possible, even where it has already happened, we should wish it away, so as to preserve the space within which the oppressed may enact their sadomasochistic rituals of parody" (Martha Nussbaum, "The Professor of Parody", *The New Republic Online* [TheNewRepublic.com] <http://www.tnr.com/index.mhtml>, 22.2.99).

ובין שלא, הצילה עצים רבים. סתר מציע לראות בדפוס (אי) הפעולה שפרנסואה מחייבת אלטרנטיבה לפעלתנות הקפיטליסטית הכובשת, שאינה נחה לרגע. נכון הדבר וטוב, אולם קשה להתעלם מכך שלהימנעות מאקטיביזם יש השלכות מוסריות של עמידה מנגד. בהמשך לדוגמא המועלית בדבריה של פרנסואה כמופת של הנסיכה דה קליו, כאשר אנו נתקלים, מעשה יום ביומו, בדיכוי וברדיפה של נשים/הומוסקסואלים/פלסטינים/מהגרים/פליטים, האומנם האמירה האנינה ביותר, הרחוקה ביותר מן הנאורות (בעיני פרנסואה) או המוסרית ביותר, היא: נכון, נעשה לכם עוול, אבל אנחנו לא נעשה דבר בעניין ולא ננקוף אצבע?